

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΖΩΗ

Η ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΑΡΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΕΛΛΟΝΤΟΣ *

Τοῦ κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Stanford

Ἡ ἑλληνικὴ οἰκονομία ἐπέδειξε καταπληκτικὴν δυναμικότητα κατὰ τὴν παρελθοῦσαν εἰκοσαετιάν. Ἀπὸ τοῦ 1951 καὶ ἐντεῦθεν ὁ μέσος ἐτήσιος ρυθμὸς ἀναπτύξεως ὑπερέβη τὸ 6% διὰ τὴν φθάση κατὰ τὸ τελευταῖον ἔτος τὸ 10%. Αὐτὸ τὸ ἐπίτευγμα εἶναι ἀρκοῦντως σημαντικὸν διὰ τὴν κατατάξιν τὴν Ἑλλάδα μεταξὺ τῶν ὀνομαστῶν ὑποδειγμάτων οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως περιπτώσεων ὅπως τῆς Taiwan, τῆς Νοτίου Κορέας ἢ καὶ ἴσως τοῦ κλασσικοῦ παραδείγματος τῆς Ἰαπωνίας. Εἶμαι τῆς γνώμης ὅτι μίᾳ προσεκτικῇ ἱστορικῇ ἀνάλυσις τοῦ θαύματος τῆς ἑλληνικῆς ἀναπτύξεως θὰ ἀποτελέσῃ σημαντικὴν συμβολὴν εἰς τὴν διεθνή βιβλιογραφίαν ἀναπτύξεως.

Ὁ Ὑπουργὸς κ. Μπαλόπουλος προχθὲς καὶ ὁ Καθηγητὴς κ. Ἐλευθερίου σήμερα, προσεκτικὰ καὶ συστηματικὰ ἀναμέτρησαν τοὺς παράγοντας ποὺ συνέβαλον εἰς τὸ νὰ μεταπηδήσῃ ἡ Ἑλλάς ἀπὸ τὴν κατηγορίαν τῶν ὑπαναπτύκτων χωρῶν —κατὰ κεφαλὴν εἰσόδημα 294 δολλάρια τὸ 1948, μεταξὺ τοῦ κατωτέρου τρίτου δεκατημορίου τῆς διεθνoῦς εἰσοδηματικῆς κατανομῆς— εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μεσαναπτύκτων, ἢ ἴσως καὶ ἀνεπτυγμένων χωρῶν — μετὰ κεφαλὴν εἰσόδημα 1200 δολλάρια τὸ 1972, ἀνέτως ἄνω τοῦ διαμέσου τῆς διεθνoῦς κατανομῆς. Οἱ παράγοντες τοὺς ὁποίους ἀναμέτρησαν εἶναι τεσσάρων εἰδῶν : 1) Γενικοὶ παράγοντες οἱ ὅποιοι ἐπέδρασαν παγκοσμίως καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν δύναται νὰ λάβουν ἐξέχουσαν θέσιν εἰς τὴν γενικὴν ἐρμηνείαν τοῦ ἑλληνικοῦ φαινομένου : τεχνολογικαὶ πρόοδοι, διεθνῆς ἐπικοινωνία, διεθνῆς ἐμπόριον κ.λ.π. 2) Εἰδικοὶ παράγοντες οἱ ὅποιοι ἀναφέρονται εἰς σχέσεις μετὰ ἄλλας οἰκονομίας : ἡ ἐξωτερικὴ οἰκονομικὴ βοήθεια ἢ ὁποία παρεσχέθη εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἡ διαμόρφωσις τοῦ ἑλληνικοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου, ἡ εἰσροὴ ξένων κεφαλαίων καὶ ἡ σύνδεσις μετὰ τὴν Ε.Ο.Κ. Ὁ ρόλος τῆς οἰκονομικῆς βοήθειας per se φαίνεται ὅτι εἶχε μεγάλως ὑπερ-

* Ἡ ἀνωτέρω ἐργασία εἶναι ἀντιεισήγησις ἐπὶ τῆς εἰσηγήσεως τοῦ Καθηγητοῦ κ. Τρῆ Ἐλευθερίου, ἡ ὁποία παρουσιάσθη ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ Συνεδρίου Ἑλλήνων Ἐπιστημόνων τοῦ Ἐξωτερικοῦ, συνελθόντος εἰς Ἀθήνας κατὰ τὴν 23—30 Αὐγούστου 1973.

βληθῆ εἰς τὴν οικονομικὴν βιβλιογραφίαν τῶν τελευταίων ἐτῶν. Πρόσφατος καὶ πλέον προσεκτικὴ ἐξέτασις τοῦ θέματος ὀδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν εἶναι ἡ οικονομικὴ βοήθεια καθ' ἑαυτὴν ἡ ὁποία συμβάλλει εἰς τὴν ἀνάπτυξιν ὅσον τὸ κλείσιμον τοῦ χάσματος τοῦ ἐξωτερικοῦ συναλλάγματος (Foreign Exchange Gap) καὶ τοῦ χάσματος ἐσωτερικῶν ἀποταμιεύσεων - ἐπενδύσεων (Savings Gap). Τὸ πρῶτον ἐκλείσθη κυρίως ἀπὸ τοὺς παράγοντας πού ἀνέφερα ἤδη — ἐξαγωγαί, ἰδίως ἄδηλοι πόροι, ὅπως ἐργασίας, τουριστικῶν ὑπηρεσιῶν κ.λ.π. καὶ εἰσροὴ κεφαλαίων. Ἐπ' αὐτῶν θὰ ἐπανέλθωμεν κατωτέρω. Τὸ χάσμα ἀποταμιεύσεων - ἐπενδύσεων μὲ φέρει εἰς τὸν τρίτον παράγοντα ἀναπτύξεως. 3) Τὴν ἰδιωτικὴν πρωτοβουλίαν, μεταξὺ τῶν ἄλλων τὴν ὑψηλὴν ροπὴν πρὸς ἀποταμίευσιν καὶ τὴν ποιότητα τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ τὸ ὁποῖον εἰς τὴν Ἑλλάδα χαρακτηρίζεται ἀπὸ κινητικότητα, προσαρμοστικότητα καὶ ἐπινοητικότητα. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἦσαν τόσον σημαντικά, ὥστε νὰ προωθήσουν τὴν οικονομικὴν ἀνάπτυξιν καὶ εἰς περιόδους ἀκόμη κατὰ τὰς ὁποίας ὁ τέταρτος παράγων, ἡ δημοσία πολιτικὴ, ἀπέβη παράγων ἀνταγωνιστικὸς καὶ ὄχι συμπληρωματικὸς τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας. Ὑπῆρξαν περίοδοι κατὰ τὰς ὁποίας πολιτικὴ ἀστάθεια, οικονομικὴ ἀβεβαιότης, ὑποβοήθησις τῆς πληθωριστικῆς ψυχώσεως διὰ δημοσιονομικῶν μέτρων καὶ πρόχειρος προγραμματισμὸς ἐπεβεβαίωσαν καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα αὐτὸ τὸ ὁποῖον οἱ Βραζιλιανοὶ ὑποστηρίζουν διὰ τὴν χώραν τῶν : « ἡ οἰκονομία ἀναπτύσσεται διὰ νυκτός, ὅταν οἱ γραφειοκράτες καὶ οἱ πολιτικοὶ κοιμοῦνται ». Εἶναι πράγματι λίαν ἐνθαρρυντικὸν τὸ ὅτι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἡ προσπάθεια τοῦ προγραμματισμοῦ γίνεται σοβαρὰ καὶ βασίζεται ἐπὶ ἐπιστημονικῶν δεδομένων καὶ μεθόδων.

Ὁ ταχὺς ρυθμὸς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως συνεπάγεται συνήθως κοινωνικὴν, πολιτικὴν καὶ οἰκονομικὴν διαταραχὴν, μία ἄποψις τῆς ὁποίας εἶναι ἡ διαρθρωτικὴ μεταβολὴ ἡ ὁποία ἐπέρχεται εἰς τοὺς διαφόρους παραγωγικοὺς κλάδους. Σημαντικαὶ διακλαδικαὶ διαρθρωτικαὶ μεταβολαὶ ἔχουν χαρακτηρίσει τὴν τελευταίαν εἰκοσαετίαν. Ὁ ρόλος τῆς γεωργίας ἐμειώθη σημαντικῶς καὶ οὗτος τῆς βιομηχανίας ἠϋξήθη ἀναλόγως — ἀπὸ 31 καὶ 20% ἀντιστοίχως κατὰ τὸ 1957, οἱ δύο κλάδοι συνεισφέρουν 16,5 καὶ 33,5% τοῦ ἀκαθαρίστου ἐγχωρίου προϊόντος κατὰ τὸ 1972 — ἐνῶ ὁ ρόλος τῶν ὑπηρεσιῶν παραμένει γύρω στὰ 50%. Κατὰ τὴν μετάβασιν ἀπὸ τὸ στάδιον τῆς ὑπαναπτύξεως πρὸς τὸ στάδιον τῆς αὐτοδυνάμου οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως αἱ διαρθρωτικαὶ μεταβολαὶ αἱ ὁποῖαι ἔλαβον χώραν σταθεροποιοῦνται. Τὸ βασικὸν ἐρώτημα τὸ ὁποῖον ἀνακύπτει κατ' αὐτὸ τὸ στάδιον εἶναι κατὰ πόσον ὑπάρχει ὀρθολογικὴ σχέσις μεταξὺ τῶν διαφόρων παραγωγικῶν τομέων.

Ἐν τῇ προσπάθειά μου νὰ ἀποφύγω τὴν μακρυλογίαν καὶ τὴν τεχνικολογίαν δὲν θὰ δώσω τεχνικὸν ὄρισμὸν τῆς ὀρθολογικῆς σχέσεως τῶν διαφόρων οἰκονομικῶν κλάδων. Ἡ ἐμπρεσσιονιστικὴ ἔννοια τῆς ἀποφυγῆς γενικῆς ἀνισοζυγίας — τοῦ φαινομένου ὃ ἕνας τομεὺς νὰ ἀναπτύσσεται ταχέως καὶ ὃ ἄλλος νὰ ὑπολείπεται — θὰ ἀρκέσῃ ἐπὶ τοῦ παρόντος. Ποῖος εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς ὀρθολογικότητος ; Ἐμπειρικαὶ ἔρευναι πού ἔχω δημοσιεύσει κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια καταλήγουν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἔλλειψις κλαδικῆς ὀρθολογικότητος συνεπάγεται περιορισμὸν τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως λόγῳ προσκρούσεως εἰς περιοριστικούς παρά-

γοντας. Παρεπιπτόντως κατά την περίοδον 1950 - 1960 πού έμελέτησα βάσει ένός Cross - Section διεθνούς δείγματος, ή Έλλάς, ή όποία περιελήφθη εις την μελέτην, εύρίσκετο περίπου εις τó μέσον τής κατανομής τού δείκτου όρθολογικότητας, δηλαδή υπήρχε πλήρης όρθολογικότητας.

Θά χρησιμοποιήσω τόν τουρισμόν ώς έν παράδειγμα τών προοπτικών περι μελλοντικής όρθολογικής διαρθρώσεως τών διαφόρων παραγωγικών κλάδων. Η θέσις τού τουρισμού κατά τó 1972, ώς όλοι ξέρετε, ήτο σημαντικωτάτη. Ο κλάδος ούτος συνεισέφερεν εις τó κλείσιμον τού έλλείμματος τού έμπορικου ίσοζυγίου τών 1600 έκ. δολλαρίων τó $\frac{1}{4}$, ήτοι 400 έκ. δολλάρια. Τó ναυτιλιακόν συνάλλαγμα συνεισέφερεν άλλο $\frac{1}{4}$. Κατά τó Σχέδιον Προτύπου Μακροχρονίου Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως προβλέπεται ó τουρισμός νά καταστή τó κέντρον βάρους τής οικονομικής πολιτικής συμβάλλων 4000 έκ. δολλάρια τó 1987, ήτοι τά $\frac{2}{3}$ τού προβλεπομένου έλλείμματος τού έμπορικου ίσοζυγίου. Τó έρώτημα τó όποϊόν αναφύεται είναι άν θά δυνηθί ή ό τουρισμός νά διαδραματίση αυτόν τόν σπουδαϊόν ρόλον εις τó μέλλον, έντός τών πλαισίων μις όρθολογικής οργανώσεως τής οικονομίας. Τó θέμα τής ποσότητας και τής ποιότητας τού τουρισμού πρέπει νά έξετασθί έν τῷ πλαισίῳ τών περιοριστικών παραγόντων πού παρουσιάζονται εις την έλληνικην οικονομίαν, ιδιαιτέρως τής ποσότητας και τής ποιότητος τού εργατικου δυναμικου.

Ο τουρισμός είναι κλάδος έντατικός εργασίας (Labor Intensive). Παραδείγματα τουριστικής ανάπτυξεως από την Αμερικην, όπου ή εργασία είναι περισσότερο ακριβή έν σχέσει με τó κεφάλαιον, από ό,τι στην Έλλάδα, και έπομένως θά άνέμενε κανείς νά χρησιμοποιήται περισσότερο φειδωλῶς, ύποδεικνύουν ότι ó λόγος προσωπικου κατά δωμάτιον είναι 1 : 1. Ακόμα σπουδαιότερον, 60% τού τουριστικου προσωπικου πέφτουν εις την κατηγορίαν τών άνειδικεύτων - σερβιτόροι, καθαρίστριαι, Busboys κ.λ.π. Βάσει αυτών τών δεδομένων, ή Έλλάς με 125.000 κλινῶν τó 1972, πού ύπολογίζω, μετατρέπονται σε 90.000 δωμάτια, θά έπρεπε νά διαθέτη περίπου 90.000 προσωπικόν τουριστικῶν έπιχειρήσεων. Η συνολική απασχόλησις εις τόν τουριστικόν κλάδον κατ' αυτό τó έτος ήτο 33.000 άτομα. Συμπεραίνω ότι ή μέση ποιότης τού τουρισμού πρέπει νά είναι σχετικῶς χαμηλῆς στάθμης. Και έν συνεπεία τó τουριστικόν συνάλλαγμα δέκα τεσσάρων δολλαρίων καθ' ήμέραν διαμονῆς είναι, έν σχέσει με διεθνή δεδομένα, μάλλον χαμηλόν.

Διά τó 1987 προβλέπονται 12 έκατομμύρια άτομα τουριστικου πλήθους. Αν μεταχειρισθί κανείς τόν μέσον όρον διαμονῆς τού 1972, ήτοι 11.1 ήμέρα κατά άτομον, και χρησιμοποιήση τά 4.000 έκ. δολλάρια πού προβλέπονται εις τουριστικόν συνάλλαγμα, τó τουριστικόν συνάλλαγμα καθ' ήμέραν διαμονῆς πού προκύπτει είναι 30 δολλάρια, ήτοι ύπερδιπλάσιον τού σημερινου. Η τουριστική ποιότης προβλέπεται νά άνέλθη σημαντικῶς. Τó έρώτημα πού προκύπτει είναι : είναι τούτο έφικτόν, και τί συνεπάγεται από άπόψεως διαρθρώσεως τής ελληνικής οικονομίας ; Δώδεκα έκατομμύρια τουρίσται με 11 ήμέρας διαμονῆς και 600.000 κλιναι πού προγραμματίζονται συνεπάγονται 200 ήμέρας τόν χρόνον πλήρους απασχολήσεως (Full Occupancy) τών ξενοδοχείων. Νομίζω πῶς αυτή είναι παρακε-

κινδυνευμένη προοπτική. Ούτε στην Χαβάη δὲν ἐπιτυγχάνονται 200 ἡμέραι πλήρους ἀπασχολήσεως, ὅπου τὸ κλίμα εἶναι παρενιασσία διαρκῆς ἀνοιξίς. Ἐάν πάλι χρησιμοποιοῦσμεν τὸν λόγον ἐνὸς ὑπαλλήλου κατὰ δωμάτιον καὶ μετατρέψωμεν τὰς 600.000 κλίνας εἰς 400.000 δωμάτια, χρειαζόμεσθε 400.000 ἄτομα διὰ ξενοδοχειακὸν καὶ μόνον προσωπικόν, ἦτοι γύρω στὰ 20% τῆς προβλεπομένης συνολικῆς ἀπασχολήσεως τοῦ τριτογενοῦς τομέως. Τοιαύτη ἀνάπτυξις τοῦ τουρισμοῦ φαίνεται τελείως ἀδύνατος, δεδομένου ὅτι τὸ 1972 ἡ τουριστικὴ ἀπασχόλησις ἀπετέλει μόνον 3,3% τῆς συνολικῆς ἀπασχολήσεως τοῦ τριτογενοῦς τομέως. Οἱ πρόχειροι αὐτοὶ ὑπολογισμοί, πρέπει νὰ σημειωθῇ, ἔχουν παραβλέψει τὸν ἐσωτερικὸν τουρισμὸν ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει παντελής ἔλλειψις στοιχείων. Εἶναι πιθανόν, ὡς ἐκ τούτου, αἱ ἀπαιτήσεις τῆς προβλεπομένης τουριστικῆς κινήσεως διὰ τὸ 1987, τόσον εἰς προσωπικὸν ὅσον καὶ εἰς δωμάτια, ἔχουν σημαντικῶς ὑποτιμηθῇ.

Τὸ συμπέρασμα εἶναι, ὅτι ἡ προβλεπομένη ἀνάπτυξις τοῦ τουρισμοῦ, ποσοτικὴ καὶ ποιοτικὴ, φαίνεται ἀνεδαφικὴ ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς στενότητος ἐργασίας ἢ ὅποια παρατηρεῖται ἤδη ἐν Ἑλλάδι. Ἄλλ' ἄς ὑποθέσωμεν πρὸς στιγμὴν ὅτι ἀπὸ ἀπόψεως ἀριθμῶν αἱ προβλέψεις εἶναι ἐφικταί. Εἶναι ὅμως καὶ παραδεκταὶ ἀπὸ ἀπόψεως ποιότητος τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ ; Ἡ Ἑλλάς ἔπαυσε νὰ ἔχη ὑποαπασχόλησιν (Disguised Unemployment), ὑπεστήριξα πρὸ δεκαετίας καὶ πλέον, ἀπὸ τοῦ 1958. Σήμερα πλησιάζει τὸ στάδιον τῆς ὑπεραπασχολήσεως. Περαιτέρω αὐξήσις τῆς παραγωγικότητος πρέπει νὰ βασισθῇ εἰς τὴν προσαρμοστικότητα τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ ἢ ἴσσοнос παραγωγικότητος. Καὶ τοιαύτη προσαρμοστικότης δὲν ἐπιτυγχάνεται ὅταν κέντρον βάρους τῆς ἀναπτύξεως ἀποτελῇ ἓνας κλάδος ποῦ ἀπασχολεῖ κατὰ 60% ἀνειδίκευτον προσωπικόν. Σημειώσατε ὅτι, πλέον ὀλίγων ἐξαιρέσεων, ὁ τουρισμὸς ὡς βασικὸς κλάδος παραγωγῆς ἔχει κυρίως ἀναπτυχθῆ εἰς χώρας αἱ ὁποῖαι διαθέτουν πλεόνασμα φθηνῆς ἐργασίας, εἴτε ἐντοπίως εἴτε δι' εἰσαγωγῆς, ὅπως οἱ Κουβανέζοι εἰς τὸ Μαϊάμι, οἱ Πορτορικανοὶ εἰς τὸ Atlantic City καὶ οἱ Φιλιππῖνοι καὶ οἱ ἐξ Ἀμερικανικῆς Σαμόας εἰς Χαβάη. Ἡ Ἑλλάς δὲν παρουσιάζει τοιαύτας δυνατότητας, εὐτυχῶς.

Ἐνας ἄλλος μῦθος, εὐρέως διαδεδομένος, εἶναι ὅτι ὁ τουρισμὸς εἶναι ἐθνικῶς ἀποδοτικὴ ἀπασχόλησις. Τέσσαρα δισεκατομμύρια τουριστικοῦ συναλλάγματος εἶναι τὸ ἄμεσον ἀποτέλεσμα — καὶ εἶναι πράγματι ἐντυπωσιακὸν καὶ ἐμφανές. Αἱ ἔμμεσοι ἐπιδράσεις εἶναι δυσκολώτερον ὄραται καὶ συνήθως εὐκόλα ξεχνιοῦνται. Θὰ ἀξίζε νὰ γίνῃ μία σοβαρὰ μελέτη διαφόρων θεμάτων :

1) Τί ποσοστὸν τουριστικοῦ συναλλάγματος διαφεύγει (Leakages) εἰς εἰσαγωγὰς εἰδικὰς διὰ τὸν τουρισμὸν ;

2) Ποῖαι εἶναι αἱ ἔμμεσοι δαπάναι ὑποδομῆς αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰδικὰ εἰς τὸν τουρισμὸν ἀλλὰ βαρύνουν τὸ δημόσιον ;

Διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ τουρισμοῦ χρειάζονται μεγαλύτερα ἀεροδρόμια, περισσότεροι δρόμοι, μεγαλύτεροι ὑπόνομοι, ἀκόμη καὶ νοσοκομεῖα. Ὁ ἀποδοτικὸς τουρισμὸς, δυστυχῶς, δὲν εἶναι ὁ τῶν ἀδεκάρων, πλὴν ὅμως ὑγειῶν νεανίσκων, ἀλλὰ ὁ τῶν ἀνθρώπων οἱ ὁποῖοι διαθέτουν καὶ χρόνον καὶ χρήματα, καὶ οἱ ὁποῖοι συνήθως ταξιδεύουν μὲ ἓνα σωρὸ ψυχώσεις, πολλὰ μπουκάλια φάρμακα

και την συνεχή μέριμνα δια τόν κίνδυνον μιᾶς ἀκόμη καρδιακῆς προσβολῆς.

3) Ποία εἶναι ἡ κατανομή τοῦ εἰσοδήματος ἡ ὁποία δημιουργεῖται ἐκ τῆς τουριστικῆς ἀπασχολήσεως ;

Αὐτὰ τὰ θέματα εἶναι σοβαρά και ἐνδείκνυται νά μελετηθοῦν με τήν προσοχήν πού τοῦς ἀρμόζει. Ἴσως νά μὴ εἶναι τελείως τυχαῖον τὸ ὅτι δὲν γνωρίζω καμμίαν χώραν, ἡ ὁποία ἀνεπτύχθη και ἀναπτύσσεται ἀπὸ τήν συστηματικὴν καλλιέργειαν ἢ τήν μονοκαλλιέργειαν τοῦ τουρισμοῦ. Καὶ σημειώσατε ὅτι μέχρι τώρα ἀνεφέρθη μόνον εἰς τὰ οἰκονομικὰ δεδομένα τοῦ τουρισμοῦ και ἀπέφυγα τελείως τὰ θέματα προστασίας τοῦ περιβάλλοντος, πού κάποιος συνάδελφος Καθηγητῆς ἔχει χαρακτηρίσει ὡς «Human Pollution».

Ἐν συμπεράσματι, καταλήγω, ὅτι ἡ ἀλματώδης οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἴσως πολλὰ νά ὀφείλη εἰς τήν ὀρθολογικὴν σχέσιν ἢ ὁποία ἐπεκράτησε μεταξὺ τῶν διαφόρων παραγωγικῶν κλάδων. Θὰ πρέπει νά καταβληθῇ ἰδιαιτέρα προσοχὴ ὥστε και ἡ μελλοντικὴ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις νά εἶναι ὀρθολογικὴ.